

Prof. dr hab. Edmund Kizik

Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego
Zakład Historii Nowożytnej

Gdańsk, 26. 02. 2022 r.

Opinia o dorobku naukowym i organizacyjnym pani dr Liliany Lewandowskiej z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w związku z wnioskiem o nadanie tytułu doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie historia.

Sylwetka Habilitantki

Pani dr Liliana Lewandowska ukończyła studia magisterskie w zakresie filologii germańskiej w 2005 r., a następnie w 2007 w zakresie teologii (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); w 2009 r. uzyskała także stopień doktora w zakresie filologii germańskiej, literatury i kultury czasów nowożytnych XVII-XVIII wieku na podstawie pracy *Theatrum atrocissimorum factorum. Eine literarhistorische Quellenstudie über die Pest in Danzig 1709* (seminarium prof. Włodzimierza Zientary, UMK, Toruń). Praca została opublikowana jeszcze pod panięńskim nazwiskiem (Górska) w 2010 r. Habilitantka uzupełniała wykształcenie m.in. w ramach Podyplomowego Studium Teologicznego oraz studiów podyplomowych w zakresie bibliotekoznawstwa i informacji naukowej. Dr Liliana Lewandowska była przez kilka lat zatrudniona w prywatnym szkolnictwie wyższym, w latach 2010-2011 jako adiunkt w Uniwersytecie Szczecińskim; a od 2011 r. pracuje na stanowisku starszego bibliotekarza w Bibliotece Uniwersyteckiej UMK w Toruniu pełniąc funkcję sekretarza naukowego. Była stypendystką m.in. Forschungszentrum Europäische Aufklärung Potsdam (DAAD); Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel (Dr. Günther Findel-Stiftung); Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu (Deutsch-Polnische Wissenschaftsstiftung) oraz Staatsbibliothek zu Berlin (Stiftung Preußischer Kulturbesitz).

Formalna charakterystyka dorobku

Habilitantki stara się łączyć warsztat z zakresu historii literatury, dziejów wyznaniowych i germanistyki, co znajduje odzwierciedlenie w jej publikowanym dorobku naukowym, który w większości poświęcony jest różnym aspektom dziejów społeczno-wyznaniowym Gdańska, w mniejszym stopniu całych Prus Królewskich przede wszystkim przełomu XVII i XVIII w. (spory międzywyznaniowe, działalność duszpasterska poszczególnych duchownych, teologia, katecheza, edukacja religijna), oraz oświeceniowe towarzystwa naukowe.

Dr Lewandowska jest autorką 35 publikacji naukowych, w tym 3 o charakterze monograficznym oraz kilku redakcji (współredakcji) prac zbiorczych oraz słownikowych. Od ostatniego awansu w 2009 r. opublikowała 9 artykułów związanych w większości z głównym dziełem, czyli z książką *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Toruń 2020. Sumaryczne dane bibliometryczne, podaje wg danych zamieszczonych przez Habilitantkę w *Analizie bibliometrycznej*: punktacja ministerialna – 875, cytowania wg Google Scholar – 8, indeks H: 2.

Granty, uczestnictwo w programach badawczych.

Aktywność organizacyjna dr L. Lewandowskiej przed 2009 r. w znaczącym stopniu dotyczyła innych aniżeli historia dyscyplin badawczych i trudno jest mi ocenić ich znaczenie naukowe. Dr Lewandowska uzyskała grant badawczy na realizację problematyki związanej z bieżącym projektem czyli: "Religijne pisma polemiczne z lat 1692-1702 – kulturowe dziedzictwo europejskiej myśli pietystycznej w kontekście wielowyznaniowości wczesnonowożytnego Gdańska", NCN Sonata 11, nr rejestr. 2016/21/D/HS3/02410, grant realizowany był w latach 2017-2019. Działalność i aktywność naukowa od 2009 r. pod względem formalnym i liczebnym (udziały w konferencjach, liczba opublikowanych artykułów, redakcje prac zbiorowych, przyznane środki na badawcze, wyjazdy stypendialne, staże biblioteczne, udziały w konferencjach), należy uznać jako znaczące.

Ocena najważniejszego osiągnięcia naukowego. Podstawa wniosku o nadanie stopnia naukowego doktora habilitowanego w dyscyplinie historia.

Najważniejszym osiągnięciem naukowym pani dr L. Lewandowskiej jest wydana w Wydawnictwie UMK książka: *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Toruń 2020, ss. 330.

Dzieje protestantyzmu w Gdańsku w okresie nowożytnym nie doczekały się jeszcze w nauce polskiej nowoczesnego opracowania badawczego. Droga do takiego syntetycznego ujęcia problemu na tle historii wyznaniowej prowincji Prusy Królewskie oraz pozostałych wielkich miast pruskich, Elbląga i Torunia, prowadzi przez szczegółowe opracowanie wybranych zagadnień. Celem niniejszej pracy było uzupełnienie istniejącej luki poprzez przedstawienie gdańskiego epizodu związanego z upowszechnieniem tendencji reformatorskich w łonie kościołów luteranckich w ostatniej ćwierci XVII w. i w początkach XVIII w., co doprowadziło do ostrych polemik prowadzonych pomiędzy zwolennikami tradycji, luteranckiej ortodoksji oraz stronnikami wewnętrznej odnowy religijnej. Pomijając analogiczny aspekt odnowy obecny w kalwinizmie, ruch luteranckiej reformy miał za zadanie ożywienie pobożności szerszych warstw ludności jako odpowiednio rozumiany powrót do pierwotnych idei Marcina Lutra lub reformacji jako takiej. Do myśli oraz prawdziwych lub rzekomych intencji Lutra odwoływali się również przeciwnicy pietyzmu.

Chociaż idee pietyzmu dość szybko dotarły do Prus Królewskich i do Gdańska, jednego z najważniejszych ośrodków luteranckich działających w środowisku katolickiej Rzeczypospolitej, to nie zdołały w sposób widoczny wpłynąć na zmianę charakteru miejscowego kościoła luteranckiego. Rada Miejska Gdańska oraz tamtejsze kolegium duchownych luteranckich (Ministerium Duchowne) cieszyło się ogromnym prestiżem i wobec gmin ewangelickich w całej prowincji sprawowało funkcje organu zatwierdzającego kandydatury (ordynacje na urzędy kościelne) oraz dbały o prawomyślność tamtejszych duchownych (wyjątek stanowiły Elbląg, Toruń wraz z gminami wiejskimi). Negatywne stanowisko Gdańska miało decydujący wpływ na odrzucenie przez duchownych w Prusach Królewskich idei reformatorskich Philipa J. Spenera oraz środowiska teologicznego w Halle. Wybór tematu rozprawy jest uzasadniony badawczo.

L. Lewandowska w związku z tematem niniejszej książki opublikowała kilka mniejszych opracowań. Należą do nich publikacja *Samuel Schelwig (1643-1715). Dem (un)bekanntem Danziger zum dreihundertsten Todestag. (Nie)znanemu gdańszczaninowi w trzechsetną rocznicę śmierci*, Toruń, ss. 138 oraz kilka artykułów, w większości opublikowanych w języku niemieckim w pokonferencyjnych pracach zbiorowych. Są to: *Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Danzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, „Documenta Pragensia“, t. XXXIII (Město v převratech

konfesjonalizace v 15. až 18. století), Praha 2014, s. 483–505; *Kampf gegen den pietistischen „Schwarm-Teuffel“*. Zu Samuel Schelwigs Streitschriften aus dem Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts, „Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa“, t. 22: Reformation, Oldenburg 2015, s. 175–187; *Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten im 17. Jahrhundert*, [w:] *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, red. H. Assel, J.A. Steiger, A.E. Walter, Berlin / Boston 2018, s. 511–521; *Dr. Samuel Schelwigs "Itinerarium Antipietisticum" von 1695*, [w:] *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zientara*, red. Joanna Kodzik, Anna Mikołajewska, Bremen 2019, s. 99–118. *Odezwa berlińskiego teologa Philippa Jakoba Spenera do pastora Bartholomäusa Krasselta z roku 1733 dotycząca roli Pisma Świętego*, [w:] *Schriftlichkeit. Beschreibung und Interpretation von Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Professor Janusz Tandeci*, t. 3, red. Renata Skowrońska, Krzysztof Kopiński, Helmut Flachenecker, Toruń 2020, s. 205–219. *Ludzie pietyzmu gdańskiego*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, XIV, 2020, s. 13–34; *Die lutherische Kirche Danzigs angesichts der „Frömmigkeitskrise“ im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej”, nr 16/2021, s. 91–109. Do najważniejszych należy artykuł opublikowany w „Zapiskach Historycznych”. *Początki pietyzmu w Gdańsku. Przedmowa Samuela Schelwiga do Gründliches und wolgesetztes Bedencken. Von der Pietisterey (1693)*, „Zapiski Historyczne“, t. 85, 2020, z. 4, s. 131–154. Mimo specyficznej tematyki Autorka nie publikowała swoich prac w niemieckich czasopismach specjalistycznych z zakresu historii kościoła czy ruchu pietystycznego, również w ograniczonym stopniu uczestniczy w polskiej dyskusji naukowej na temat dziejów wyznaniowych w Polsce. Habilitantka w swoich opartych na literaturze przedmiotu artykułach często powtarza te same wątki, stosując analogiczny schemat narracji polegający na rozległym przedstawieniu życiorysów kaznodziejów protestanckich (na podstawie leksykonów biograficznych) wraz z omówieniem wybranego dzieła polemicznego z bardzo rozległymi cytatami źródłowymi. Nie dostrzegam w tych pracach **jakichkolwiek prób** sięgania do źródeł archiwalnych. Teksty poszczególnych w/w artykułów w różny sposób zostały wprowadzone do treści omawianej książki, której cezura obejmuje lata 1692–1703, czyli okres najostrzejszej dyskusji pomiędzy głównymi polemistami. Celem ukazania późniejszych skutków i ewentualnych reperkusji wokół pietyzmu w Gdańsku, narrację rozciągnięto do lat czterdziestych XVIII w., (m.in. kontrowersje w związku z działalnością Pawła Świetlickiego), jest to zabieg zrozumiały.

Szczegółowe cele pracy

Poza samą rekonstrukcją przebiegu dyskusji teologicznej, argumentów stron oraz reakcji władz miejskich, trudniej jest określić tezy niniejszej monografii. Na s. 19-20: czytamy, że

„za przedmiot badań nad pietyzmem sensu stricto należy uznać w tej pracy dyskurs między nowożytną ortodoksją luterańską a tym właśnie ruchem w zakresie teoretycznej podbudowy i rzeczywistej realizacji tzw. praktycznego chrześcijaństwa, odwołującego się do rozmaitych sposobów rozwijania indywidualnej pobożności u ludzi i wspierania ich w procesie odnowy życia religijnego, wynikającego z jednej strony z krytyki bieżącej sytuacji Kościoła, z drugiej zaś wewnętrzne potrzeby nawiązania żywej i mocnej relacji z Bogiem. Przy tym należy uznać, że termin odnotowany w tytule niniejszej pracy i powyżej jest artefaktem wywodzącym się z pietyzmu właściwego (Spenerowego), odwołującego się do mistyki Marcina Lutera, ale i nawiązującego w swojej istocie do mistyki wspomnianego już Johanna Armdta. Zgodnie z powyższym celem monografii jest zatem ukazanie

różnokierunkowości toczących się dyskusji w obrębie protestanckiej teologii praktycznej (pastoralnej) oraz opisanie implikacji społecznych i eklezjologicznych dla jej wybranych zagadnień, tj. poszczególnych aspektów praktyki pobożnościowej (praxis pietatis)".

Rozumiem, że chodzi o przedstawienie postaw oraz argumentów ideowych obrońców myśli pietystycznej, którym przeciwstawiono argumenty gdańskiego obozu ortodoksji oraz jakie przyniosło to skutki dla życia społeczno-religijnego w samym Gdańsku, wiejskim terytorium miasta, ewentualnie innych ośrodków luteranckich w Prusach Królewskich.

Z uwagi na generalną słabość pietyzmu w Gdańsku oraz wspomniane już odrzucenie myśli luteranckiej w Prusach Królewskich, również i badania nad tym zagadnieniem budzą stosunkowo ograniczone zainteresowania historyków; nie mniej dezyderatem badawczym pozostaje kwestia przyczyn tak mizernej recepcji pietyzmu zarówno w Gdańsku jak i pozostałych wielkich protestanckich miastach Prusach Królewskich. Dlaczego doszło do tak gwałtownego i jednoznacznego odrzucenia proponowanych zmian i jakie były powody tak jednoznacznej wierności Gdańska dla ortodoksji luteranckiej?

Niestety, takich fundamentalnych pytań w niniejszej pracy nie postawiono. Autorka skupiła się przede wszystkim na wymienieniu oraz omówieniu ideowo-religijnych argumentów stron wyłożonych w drukowanych pismach polemicznych. Poza stanowiskiem władz podejmujących decyzje administracyjne w/w kwestiach, żadnych rozważań na temat społecznych konsekwencji odrzucenia pietyzmu (np. w kwestiach prawa kościelnego, organizacji szkolnictwa, troski o ubogich, modernizacji i racjonalizmu, stosunku do władzy, do nawracania Żydów itp) w tej pracy nie znajdziemy. Mimo swej obszerności (Wprowadzenie, s. 11-50) zawarty tam wywód niewiele tłumaczy; ostatecznie nie ma nawet pewności, czy mamy czynienia z pracą religioznawczą, teologiczną, studium z zakresu historii literatury polemicznej czy społecznej historii wyznań w okresie nowożytnym. Zgodnie z wnioskiem Habilitantki do Rady Doskonałości oraz moimi kompetencjami badawczymi, skupiam się przede wszystkim na problematyce związanej z dziejami społeczno-wyznaniowymi Prus Królewskich.

Układ pracy.

Jak już wspomniano przyjęty przez Autorkę układ pracy nie został dostatecznie wyjaśniony we wstępie (s. 37, 38-43), co utrudnia zrozumienie wywodu, dodatkowo wiele fragmentów pracy, różnych ekskursów badawczych, obszernie cytowanych źródeł, nie mieści się w logice wykładu. Nie wiadomo również jaką rolę wyznaczono aneksom źródłowym w niniejszej pracy. Przedrukowane teksty są dostępne w repozytoriach cyfrowych a ich ponowna publikacja pozbawiona jakiegokolwiek krytycznej analizy jest zbędna; nie posłużyły one również za podstawę dla szczegółowych wywodów. W głównej części pracy przyjęto porządek (a)chronologiczny łączony z wykładem rzeczowym. Już w rozdziale I (Dzieje wyznaniowe w XVII-wiecznym Gdańsku. Rys historyczny, s. 51-102) po bardzo zdawkowym i obfitującym w błędy rzeczowe zreferowaniu dziejów protestantyzmu w Gdańsku, przedstawiono zasadnicze wydarzenia towarzyszące polemiki wokół pietyzmu. Przy czym dziwi, że omówieniu *Dziejów gdańskiego Kościoła luteranckiego u progu nowej epoki* (rozdz. 1.1) rozpoczęto od przedstawienia sylwetki Philippa Jakoba Spenera (rozdz. 1.1.1), który w odróżnieniu od Samuela Schelwiga (rozdz. 1.1.2.), czy Constantina Schütza, nie był przecież duchownym gdańskim. Jest to spora niezręczność. W części drugiej niniejszego rozdziału (s. 70-102) skupiono się ściśle na tytułowym zagadnieniu pracy, czyli argumentach wyłożonych w pismach S. Schelwiga, C. Schütza oraz Ph. J. Spenera, wraz ze wszelkimi konsekwencjami dla gdańskich uczestników debaty. Całość zagadnienia zamknięto na 30 stronach.

W rozdziale II omówiono *Duchowość Marcina Lutera* (s. 103-114), co oznacza cofnięcie się w czasie do źródeł i fundamentów reformy kościelnej w XVI w., chociaż logicznie byłoby przedstawienie sposobów odczytywania wykładu Lutera 150 lat później. W rozdziale III Liliana Lewandowska przedstawiła organizacyjny i praktyczny wymiar działania organizacji kościelnej zawarty w myśli pietystycznej (s. 116-195), przeciwstawiając to omówionej w rozdz. IV ortodoksyjnym strukturom obecnym w myśli i praktyce gdańskiego kościoła luterańskiego (196-239). Achronologiczność ujęcia ponownie przyjmuję z zaskoczeniem, albowiem pietyzm był oddolną odpowiedzią na elitarną ortodoksję luterańską, z zamiarem wzruszenia skostniałej skorupy. W związku z tym logicznie byłoby omówienie najpierw ortodoksji luterańskiej, którą w Gdańsku reprezentowało większość duchownych, a dopiero potem nowych prądów intelektualnych i myśli teologów zabiegających o wprowadzenie zmian.

Ostatecznie w Epilogu: *Pietyzm w Gdańsku w 1. Połowie XVIII wieku* (s. 240-251) Autorka powraca do logiki wykładu w układzie chronologicznym przedstawionym w rozdziale pierwszym i przedstawiła krótko epigonów sporu o pietyzm, czyli wokół działalności Pawła Świetlickiego i jego ortodoksyjnych adwersarzy.

Podstawa źródłowa

Zasadniczą podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią druki polemiczne poszczególnych teologów; przy czym są to materiały powszechnie dostępne od kilku lat w repozytoriach cyfrowych, niektóre opublikowane (jak np. *Pia desideria*, J. Ph. Spenera) i po części dość już obszernie przedyskutowane w literaturze specjalistycznej (całkiem niedawno przez Martina Gierla czy Heike Krauter-Dierof, o czym dalej). Z kolei podstawowe fakty porządkujące chronologię wykładu zostały bez większych wyjątków zaczerpnięte z pracy Eduarda Schnaasego z 1863 r., ewentualnie badaczy korzystających z tego dzieła – Heinza Neymeyera, czy Katarzyny Cieślak), studium nadal bardzo wartościowego, jednak z metodologicznego punktu widzenia bardzo już przestarzałego i pomijającego cały kontekst społeczno-polityczny. Schnaase, diakon w kościele św. Jana, miał do dyspozycji dokumentację gdańskiego Ministerium Duchownego; zespół zaginął w 1945 r. i mamy obecnie do czynienia tylko ze szczątkami akt, które są rozrzucone po różnych zespołach Archiwum Państwowego w Gdańsku np. Bibliotheca Archivii (300, R). Zmusza to do poszukiwania zastępczych materiałów archiwalnych. Z uwagi, że dyskusje na temat wyboru poszczególnych duchownych w Gdańsku, ich postaw społecznych, form dyscyplinowania etc. odbywały się na łamach trzech ordynków (Rady, Ławy oraz Trzeciego Ordynku), czyli Szerokiej Rady, to źródłem poznania stosunku elit świeckich do dyskusji teologicznej należy szukać w protokołach posiedzeń Ordynków. To Rada Miejska wraz z pozostałymi dwoma ordynkami (tzw. Szeroka Rada) pełniła funkcję nadzorczą oraz prawodawczą dla kościoła luterańskiego w Gdańsku. Kolegialne ciało duchownych luterańskich w Gdańsku, czyli wspomniane Ministerium Duchowne (Urząd Duchowny) było podporządkowane ordynkom. Znaczenie 100 przedstawicieli Trzeciego Ordynku, reprezentującego pospólstwo Głównego Miasta oraz czterech cechów głównych wzrosło po reformach dokonanych pod naciskiem króla Jana III Sobieskiego (zob. Edmund Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962). Prowadziło to m.in. do demokratyzacji wyboru duchownych (wylanianie głównych kandydatów na urzędy duchowne w drodze głosowania obywateli – mieszkańców danej parafii). Materiały archiwalne dla Elbląga (APGd.) i Torunia (APTor) są z tego okresu zachowane, czy nie znajdują się tam żadne echa i komentarze wydarzeń rozgrywających się w Gdańsku?

Z zaskoczeniem należy stwierdzić, że dr Lewandowska nawet nie sięgnęła do korespondencji wybitnych przedstawicieli pietystów z okresu konfliktu, jak choćby edycji: Philipp Jakob Spener,

Briefwechsel mit August Hermann Francke 1689–1704, hg. von J. Wallmann, U. Sträter, V. Albrecht-Birkner, Tübingen 2006. Z zakresem prac edytorskich (Edition der Briefe Philipp Jakob Speners (1635–1705) vor allem aus der Berliner Zeit (1691–1705)) można się zapoznać na stronie instytucji prowadzącej projekt: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: <https://www.saw-leipzig.de/de/projekte/edition-der-briefe-philipp-jakob-speners> (10.03.2022). W korespondencji Spenera i Franckego nawiązuje się wielokrotnie do działalności Schelwiga, do konkretnych prac wydawanych w związku z konfliktem. Badaczka nie poczyniła żadnych widocznych wysiłków celem odszukania korespondencji pomiędzy duchownymi gdańskimi a przedstawicielami różnych kierunków teologicznych w łonie duchownych luteranckich zarówno działających w ówczesnej Rzeczypospolitej jak i w różnych krajach niemieckich.

Z uwagi na fakt pozostawiania duchownych – zwolenników pietyzmu w ścisłym kontakcie listowym, należałoby kweryndę rozpocząć od zbiorów Franckeschen Stiftung (Studienzentrum August Hermann Francke – Archiv und Bibliothek). Dr Lewandowska nie zapoznała się ze zbiorami tego centrum naukowego myśli pietystycznej. Autorka nie podjęła również wysiłku sięgnięcia do zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, jak wspomniano, nie starała się przeprowadzić kweryndy w gdańskich źródłach archiwalnych, nie odnajdując żadnych wzmianek o przeprowadzeniu kweryndy badawczej w Archiwum Państwowym w Gdańsku, czy też w dziale rękopisów przechowywanych w Bibliotece Gdańskiej PAN. Sporowi pomiędzy Schelwigiem i Schützem wraz z licznymi wypisami źródłowymi poświęcona została znaczna część trzech tomów anonimowej, obszernej rękopiśmiennej kroniki dziejów Gdańska z pierwszej połowy XVIII w., (Biblioteka Gdańska PAN, Ms. 69-71). Niniejsze źródło ma donośny charakter, albowiem nie tylko pozwala na dokładne poznanie chronologii wydarzeń, obszernie cytuje fragmenty źródeł (zob. np. Bibl. Gd. Ms, 70, k. 241r-286; Ms 71, k. 3r-20v), ale przede wszystkim zdradza stosunek ówczesnych świadków konfliktu wewnątrzwyznaniowego.

Całkowite zignorowanie zachowanej dokumentacji archiwalnej zdecydowanie ogranicza walory poznawcze niniejszej pracy oraz budzi wątpliwości co do ogólnej jakości wkładu dr Liliany Lewandowskiej w badania nad dziejami protestantyzmu w nowożytnym Gdańsku i w Prusach Królewskich. Do kwestii źródłowej nawiąże jeszcze w dalszej części niniejszej opinii. W pracy niniejszej, podobnie jak w opublikowanych wcześniej artykułach, Habilitantka ogranicza się do zrekapitulowania biografii poszczególnych teologów, co odbywa się z reguły na podstawie haseł ze słowników biograficznych, następnie omówienia treści polemicznych druków teologicznych druków wraz z obszernymi cytatami i wypisami.

Wykorzystana literatura przedmiotu

Mimo szerokiej bibliografii oraz rozległych przypisów, Autorka nie przedstawiła we wstępie systematycznego stanu badań nad pietyzmem w Gdańsku, w Prusach Królewskich, ani sąsiadującymi prowincjami państwa brandenbursko-pruskiego (np. na dawnych obszarach Prus Książęcych, czy w Księstwie Pomorskim). Tłumaczy to następująco: „Z przyczyn technicznych nie jest możliwe przedstawienie całej obszernej i wyspecjalizowanej literatury przedmiotowej, odnoszącej się do powyższej problematyki lub kwestii pokrewnych. Nie uznano tego także za słuszne, **jako że badaczom zajmującym się daną tematyką poszczególne pozycją są z pewnością dobrze znane**” (s. 19-20, podkr. moje E.K.).

Nie sposób zaakceptować tego rodzaju wytłumaczenia, albowiem obowiązkiem badacza jest aktywne wykazanie się znajomością dorobku wcześniejszego, wskazanie zarówno braków jak i znaczenia poznawczego prac poprzedników. Pozwala to na ocenę wkładu autorskiego na tle bieżącego stanu wiedzy oraz zrozumienie motywów podjęcia takich a nie innych studiów naukowych. W książce L.

Lewandowskiej nie uwzględniono wielu poważnych pozycji źródłowych lub wydawnictw źródłowych, a z częścią prac Autorka zapoznała się nader powierzchownie najwyraźniej ignorując zawarte w nich wskazówki erudycyjne, odniesienia archiwalne oraz inne źródłowe. **Odpowiedni, uzasadniony wybór oraz krytyczna ocena przydatności badawczej dotychczasowego dorobku badawczego należy do najistotniejszych elementów rozprawy naukowej.**

W niniejszym przypadku dotyczy to zarówno historii badań nad dorobkiem teologicznym S. Schelwiga oraz znaczenie ośrodka gdańskiego w konfrontacji z myślą pietystyczną, jak i ogólnie stosunek wobec sytuacji wyznaniowo-politycznej w państwie brandenbursko-pruskim (Halle, Berlin, Królewiec, Pomorze Zachodnie), w Saksonii (Wittenberga, Lipsk), w Prusach Królewskich (Elbląg, Toruń), w wolnych miastach Rzeszy (Brema, Hamburg, Lubeka). Zestawmy najważniejsze dzieje badań na temat polemik głównych uczestników sporu pietystycznego w Gdańsku, czyli wskazania prac nieznanych Autorce. Po raz pierwszy została ona systematycznie wyłożona jeszcze przed połową XVIII w. w zbiorze: Johann G. Walch, *Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, 2, Jena 1733, s. 602-746; zob. informacje rozsiane po innych tomach wydawnictwa J. G. Walcha); w XIX w. w zarysach syntetycznych przedstawiono zagadnienie w książkach Heinricha Schmida, *Die Geschichte des Pietismus*, Nördlingen 1863, s. 227-237 (rozdz. V: Die Einzelangriffe auf Spener von Schelwig, Carpzov, Alberti, der Wittenberger Fakultät) oraz Eugena Sachse, *Ursprung und Wesen des Pietismus*, Wiesbaden 1884, s. 321-332 (w ramach rozdz. XI: Principelle Bekämpfung des Pietismus). Istotny jest przy tym fakt, że wcześniejsi autorzy przedstawiali dyskusję „gdańską” na szerszym tle kontrowersji i dość jasno wskazywali zwolenników jak i przeciwników reform w obozie luteranckim. Do tego dochodzi znana Autorce praca E. Schnaasego z 1863 r., który jednak z reguły nie wychodzi w swoich rozważaniach poza Gdańsk.

Rola Schelwiga wraz z analizą prac tego teologa szeroko omówiono w najnowszych studiach badawczych. Są to przede wszystkim książki: Martin Gierl, *Pietismus und Aufklärung. Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997, jak i opublikowane w 2005 r. studium: Heike Krauter-Dierof, *Die Eschatologie Philipp Jakob Speners. Der Streit mit der lutherischen Orthodoxie um die „Hoffnung besserer Zeiten“* (zob. rozdz. 10: Die Auseinandersetzung mit Samuel Schleswig, s. 296-310). Prace te explicite odnoszą się do omawianej problematyki, jednak dr Lewandowska, mimo że cytuje te pozycje, to w żaden sposób nie ustosunkowuje się do ich zawartości. Zauważam, że Jej rozważania zasadniczo nie wychodzą poza ustalenia wymienionych naukowców.

Warto również wspomnieć, że jeden z najbardziej wytrwałych znawców protestantyzmu w Polsce, czyli Theodor Wotschke, również nawiązywał do sporów toczonych w Gdańsku, wskazując na konkretne postacie ze środowisk mieszczańskich przychylnych pietystom, odwołuje się do prowadzonej na ten temat korespondencji. Dr Lewandowska nie zna prac: Th. Wotschke, *Der Pietismus in alten Polen*, „Deutsche Blätter für Polen“, 1927, 6, 1929, 10, s. 1-26, 461-486; jak wiadomo pisma Schelwiga wpływały negatywnie na działalność niektórych królewieckich pietystów, zob. T. Wotschke, *Theodor Gehr, der Kämpfer*, „Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreußische Kirchengeschichte“, 2, 1933/1934, s. 91-125; 3, 1935, s. 5-63; por. również J. Horkel, *Der Holzkämmerer Theodor Gehr und die Anfänge des Königl. Friedrichs-Collegiums zu Königsberg*, Königsberg 1855. Ten ostatni przykład ukazuje wpływ pisma i autorytet Schelwiga na duchownych królewieckich. Elektor prusko-brandenburski Fryderyk III, przyszły król pruski Fryderyk I, wydał 1 grudnia 1695 r. reskrypt przeciwko rozpowszechnianiu opinii antypietystycznych, w tym również i wymienionego z nazwiska Schelwiga. Notabene, Wotschke na krótko przed śmiercią w

1939 r. przekazał swoje pisma do Uniwersytetu w Halle, którego był doktorem *honoris causa*. Może w spuściźnie uczonego znajdują się odpisy materiały źródłowe, do których należałoby sięgnąć?

Do dziejów pietyzmu wielokrotnie powracał Stanisław Salmonowicz. Kilka prac tego wybitnego historyka odnotowano, lecz wiele pominięto np. *Tragiczny spór Michała Bogusława Rutticha. Z dziejów walki o język polski w Toruniu w początku XVIII w.*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. 35, z. 1, s. 37–50; *Profesor Jan Fryderyk Bachstrom (1686– 1742), uczonec, pietysta, awanturnik*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski” 11, 1974, s. 15–52; *Między ortodoksją luterzańską, pietyzmem a Oświeceniem. Uwagi na marginesie nowej syntezy dziejów pietyzmu*, „Wiek Oświecenia” 1984, t. 4, s. 223–232. W kwestii wpływów pietyzmu na szkolnictwo zob. S. Salmonowicz, *Ewolucja luterńskiego szkolnictwa średniego w Polsce w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 25, 1977, 2, s. 249–265 oraz w całkiem niedawno opublikowanej artykule, *Kilka uwag o modernizacyjnej roli pastorów w XVII–XIX wieku*, „Czasy Nowożytne”, 31, 2018, s. 27–40. Czy w tych pracach nie ma żadnych wskazówek źródłowych?

Przegląd zawartości pracy.

Dzieje protestantyzmu w Gdańsku (rozdz. 1, 1).

Pod względem poznawczym książka dr Lewandowskiej nie wprowadza do dyskusji badawczej o dziejach wyznaniowych Gdańska żadnych nowych, wcześniej nieznanymi źródłami drukowanymi i archiwalnymi. Poza pominięciem lub nieznanymi źródłami w niniejszej pracy zauważalne są liczne nieuprawnione uproszczenia, stwierdzenia błędne lub niejednoznaczne. Dla przykładu w uwagach wstępnych znajdujemy błędne twierdzenie, że w 1557 r. wydano dla Gdańska przywilej religijny, który sankcjonował w Gdańsku „wolność religijną i swobodę wyznaniową dla wszystkich”. Sprostujemy: król udzielił jedynie ustnej zgody na tymczasowe udzielanie komunii pod dwoma postaciami; przywilej religijny został wystawiony przez króla Stefana Batorego w grudniu 1577 r. (zob. Lewandowska, s. 52). Akt konfederacji warszawskiej z 1573 r. dotyczył szlachty, nie miał dla Gdańska oraz mieszczaństwa mocy obowiązującej, Rada Miejska odmówiła podpisu pod tym aktem. Ordynacja kościelna z 1570 r. pozostała projektem, który nigdy nie został wprowadzony w życie (s. 53). Nie jest prawdą, że dopiero w 1572 r. w kościele NMP po raz pierwszy odprawiono nabożeństwo z komunii pod dwoma postaciami. Kościół był użytkowany symultanicznie od 1557 r., po śmierci Zygmunta Augusta usunięto katolików od odprawiania liturgii przed głównym ołtarzem kościoła (s. 54). Mało wiarygodnie brzmią bliżej nie określone w czasie informacje o zaatakowaniu klasztorów i wymordowaniu zakonników (s. 54). Nie znajdują dostatecznego uzasadnienia do kryzysu pobożności w łonie protestantyzmu ok. 1600 r. Teza ta z pewnością nie znajduje potwierdzenia dla Gdańska, który mierzył się w tym czasie zarówno z kontrreformacyjnymi tendencjami ze strony biskupów wrocławskiego, jak i konfliktem pomiędzy luteranami a kalwinistami. I nie osłabiło to w żadnej mierze pobożności poszczególnych wyznań, wręcz przeciwnie. Sam problem jest bardzo dobrze opracowany badawczo przez Michała G. Müllera (*Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung*, Berlin 1997); wydane zostało podstawowe źródło stanowiące relację tych wydarzeń, czyli Kronika Kościoła Mariackiego zagorzałego przeciwnika gdańskich kalwinistów Eberharda Böttichera. *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen-Register” von Eberhard Bötticher (1616) / Kronika Kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen-Register” Eberharda Böttichera (1616)*, Köln 2013, Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz. Bd. 67.

Urząd kaznodziei nadwornego księcia elektora saskiego nie był „najwyższym urzędem w niemieckim luteranizmie” (tak twierdzi Lewandowska, s. 63). Pomijając fakt, że do czasu wyboru na tron Polski i

przejścia na katolicyzm Augusta Fryderyka, co skutkowało przekazaniem przeniesieniem przysługujących mu uprawnień biskupa krajowego na Nadkonsystorium w Dreźnie, nigdy ten organ nie pełnił funkcji nadrzędnych nad kościołami luteranickimi w innych krajach niemieckich. Zajmowanie się dziejami luteranizmu w okresie nowożytnym wymaga odpowiedniej orientacji w strukturach prawno-administracyjnych kościołów protestanckich, źródeł prawa oraz zależności pomiędzy władzami świeckimi a administracją kościelną. Przebieg sporu pietystycznego w Gdańsku, kwestia przyjęcie lub odrzucenia proponowanych zmian w poważnym stopniu dotyczyło tych właśnie relacji.

Spór pietystyczny w Gdańsku (rozdz. I, Epilog, rozdz. V)

Decyzję Rady miejskiej podjętych wraz z pozostałymi ordynkami w okresie sporów teologicznych były ogłaszane w specjalnych oficjalnych drukach, przeznaczonych do wywieszania w miejscach publicznych. Przegląd druków został opublikowany w osobnej publikacji *Katalog norm prawnych władz miasta Gdańska (XV-XVIII wiek)*, w opracowaniu Marii Babnis i Ewy Penkalli, Gdańsk 2005 (tam również druki z decyzjami w sprawie polemik teologicznych); pozycja *Habilitantce* nieznaną. Rada Miejska starała się o zachowanie ścisłej cenzury nie tylko na druki publikowane w mieście, ale i wszelkie wwożone na teren miasta. W związku z konfliktem z i działalnością konfliktowego pastora Aegidiusa Straucha ogłoszono ordynację drukarską z 1685 r., która zakazywała publikowania w mieście pism socynian, mennonitów, kwakrów i innych sekciarzy religijnych, przy czym tę ostatnią kategorię można było odpowiednio rozszerzając interpretować (zob. E. Kotarski, *Gdańsk poezja okolicznościowa XVII wieku*, Gdańsk 1993, s. 22). Autorka do większości druków (edykty, decyzje ordynków) nie dotarła lub nie uwzględniła ich w niniejszej pracy. To jest poważny błąd, albowiem decyzje Rady Miejskiej były efektem prowadzonych sporów, które znajdowały odzwierciedlenie w recesach poszczególnych ordynków w gronie Rady, Ławy, ale również i w poszczególnych kwartałach Trzeciego Ordynku. Niestety, jak już wyżej stwierdzono, faktografia zawarta w pracy Liliany Lewandowskiej dotycząca okoliczności oraz reakcji elit władzy na spory teologiczne nie wychodzi poza ustalenia Eduarda Schnasse z 1863 r. i innych wcześniejszych badaczy. Po części wnioski wyciągnięte na podstawie literatury przedmiotu są błędne, o czym niżej.

Autorka ma wyraźny kłopot ze scharakteryzowaniem prawa kościelnego oraz obowiązującej w Gdańsku struktury administracji kościelnej i zależności pomiędzy Radą Miejską (burmistrzowie odpowiedzialni za nadzór nad poszczególnymi kościołami miasta), Trzeciego Ordynku oraz Ministerium Duchownego. Elity władzy świeckiej Gdańska nie wypracowały i nigdy nie ogłosiły ogólnej ordynacji kościelnej dla miasta i terytorium wiejskiego; decyzje były podejmowane doraźnie; mamy tu do czynienia z prawem precedensowym (zob. opracowania prawników z pierwszej poł. XIX w.: [Ch. K.] Leman, *Provinzialrecht der Provinz Westpreußen*. Bd. 3: *Die Statutarrechte der Stadt Danzig*, Leipzig 1832). Nawet w kwestiach liturgii poszczególne kościoły w mieście rządziły się wewnętrznymi wytycznymi i tradycją.

W poszczególnych sporach władze miejskie starały się o pospieszne zażegnywanie sporów, zaś osoby, które nie chciały się podporządkować decyzjom Rady były za karę wysyłane na stanowiska w odległych parafiach wiejskich (biedne gminy luteranickie w Helu, i wsiach Mierzei Wiślanej – Przebmo, Nowa Karczma). W razie potrzeby duchownych, których nie udało się uspokoić, bez większych ceregieli pozbawiano urzędu i wydalano z miasta. Tradycyjnie władze miasta unikały zagłębiania się w istotę prowadzonych dyskusji teologicznych. Służyła temu wspomniana już cenzura prewencyjna, sięgając jak to miało wcześniej miejsce w przypadku Straucha, do bezwzględного zakazu rozpowszechniania pism polemicznych publikowanych za granicami miasta. np. *Edikt des Rahts von Danzig gegen die Schrift Herrn Michael Straussens... Antwort Schreiben an Herrn*

Constantin Schützen... Franckfurt u. Leipzig 1695, den 9. Sept. Anno 1695, Dantzig 1695 (zob. *Katalog norm prawnych*, nr 181). Zakaz wydano w z związku z wcześniejszą kontrolą wszelkich druków i pism komentujące bieżący spór teologiczny: *Edikt des Rats von Danzig gegen Einfuhr und Verkauf von „Schriften die dieses Orths bisshero geführte Streitigkeiten angehen“*, den 15 Jun. Anno 1695 (*Katalog norm prawnych*, nr 178). Stanowisko władz nie może dziwić, szczególnie, że początek dyskusji przypadł na kryzys politycznych w czasie bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r.; a początkom panowania Augusta II towarzyszyło przejściowe zajęcie Elbląga przez Prusy-Brandenburgię 1698-1699, a następnie okupacja terytorium wiejskiego Elbląga (od 1703 r.). W sytuacji braku stabilności politycznej, która zagrażała integralności Prus Królewskich, Rada Miejska Gdańska nie mogła sobie pozwolić na publiczne dyskusje związane z dyskusjami religijnymi. Temat ten w omawianej pracy nie został podjęty.

Mimo wysiłków Rady Miejskiej podskórne dyskusje trwały i w Gdańsku m.in. za sprawą wspomnianego przez L. Lewandowską Friedricha Christian Büchera, kaznodziei staromiejskiego kościoła św. Katarzyny. Bücher nawiązał do starych przebrzmiałych już kontrowersji wokół Hermanna Rathmanna. Bücher opublikował pismo *Rathmannus Redivivus* (1697) zarzucając Spenerowi i jego zwolennikom, że stają się nowym wcieleniem dawnej „herezji” Rathmanna. Znalazło to omówienie w artykule E. H. Engelhardta, *Der Rathmannische Streit*, „Zeitschrift für Historische Theologie”, 24, 1853, s. 43-131, tu: s. 109-120. Tekst nieznanego Autora. Jak wspomniałem, dr Lewandowska nawiązała krótko do istoty samego sporu (s. 82-83), wymienia jedno z pism Büchera, jednak pomija pozostałe pisma, które powstały w trakcie wymieniania polemicznych ciosów oraz sam finał przed Radą Miejską, który przedstawiono w druku: *Schluss E. Rahts der Stadt Dantzig, die zwischen H. Ernst Langen und H. D. Samuel Schelwig, wie auch H. M. Friedrich-Christian Bücher entstandene Misshelligkeiten betreffende*, [Dantzig] 1701. Przy czym Bücher wspierając Schelwiga, spierał się z zwolennikiem Spenera Balthasarem Köpke (Köpken), duchownym z Nauen, niewielkiej miejsciny w Brandenburgii. Według starszej literatury przedmiotu (*Ursprung und Wesen des Pietismus*, s. 332) Bücher poza wzmiankowaną przez L. Lewandowską broszurą (*Plato Mysticus in Pietista redivivus*) opublikował kilka kolejnych polemik. Były to w 1697 r. *Geheimnis der Bosheit*, w 1699 r. *Hauptgründe des Fanaticismi*, w 1701 *Lutherus antipietista* oraz *Pietista asymbols*. Odpowiedzi Köpkego m.in. *Der andere Theil. Kurtze Antwort auff ... Friedrich Christian Buchers ... Schrift, genannt Plato mysticus in pietista redivivus*, (1700), były publikowane ze wstępami Spenera. Czyli w związku z polemiką akolitów Bücher vs Köpke (zob. Aneks II: *Wykaz materiału źródłowego do historii sporów pietystycznych w Gdańsku*, s. 284-288) należy listę uzupełnić o co najmniej kilka kolejnych pozycji bibliograficznych. Notabene, skrupulatny wykaz prac Büchera (podobnie jak Schelwiga i innych uczestników polemiki) znajduje się w wielkiej osiemnastowiecznej encyklopedii Johanna Heinricha Zedlera, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* (brak w pracy Lewandowskiej). Ostatecznie gdańscy pastory, członkowie Ministerium Duchownego pod naciskiem Rady Miejskiej dokonali aktu publicznego pojednania się (14 listopada 1703 r.). Treść porozumienia opublikował E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs*, s. 352-353, co pominięto u Lewandowskiej (s. 85).

Do kolejnych zadrażnień doszło pomiędzy rajcą gdańskim Ernstem Langem (1650-1727) a Schelwigiem i Bücherem (zob. postanowienie ordynków z 21. 06.1701 r. *Katalog norm prawnych* nr 793), jak również i przy powołaniu w 1717 r. Georga Abichta do Gdańska na stanowisko w profesora w Gimnazjum Akademickim oraz pastora w Św. Trójcy. Do sprawy Abichta odnosił się Theodor Wotschke, *Der Pietismus in alten Polen*, „Deutsche Blätter für Polen“, 6, 1929, 10, s. 1-26; notabene Wotschke cytując korespondencję pomiędzy Francke i Spenerem wskazuje na jednego ze zwolenników pietyzmu w łonie Trzeciego Ordynku w osobie kupca i członka Trzeciego Ordynku

Heinricha Postela. Notabene, czy autorka zna jakichkolwiek zwolenników pietyzmu w środowiskach gdańskiego mieszczaństwa?

Na tle sporu z obozem pietystycznym gdańskie Ministerium Duchowne przeprowadziło konkretne praktyczne kroki mające na celu dyscyplinowania wiernych. Ordynki przychylając się do propozycji duchownych uchwały o ordynację o obowiązkach wiernych w dni świąteczne, którą w latach następnych z całą surowością egzekwował Urząd Wetowy (rzecz opracowana w literaturze przedmiotu); w 1705 r. opracowano ustawę o służbie domowej, w której położono duży nacisk na rolę chlebobdawców w kontrolowaniu pobożności swoich domowników (Edmund Cieślak, *Rozporządzenie w sprawie służby najemnej wydane w Gdańsku 17 marca 1705*, „Rocznik Gdański”, t. 19–20, 1960 – 1961). W 1707 r. ogłoszono *Besondere Puncta...*, mających na celu poprawę zachowań (*Katalog norm prawnych*, nr 798), w 1708 r. doszło do uchwalenia Agendy Gdańskiej, przetłumaczonej również na język polski, co porządkowało istniejące dotychczas różnice liturgii sprawowanej w poszczególnych kościołach gdańskich. Ostatecznie w 1718 r. ogłoszono gdański kancjonał, który zastąpił różnego rodzaju śpiewniki używane w mieście i na wiejskim terytorium. Mimo, że są to fakty znane w literaturze przedmiotu, to zostały pominięte lub zbyt przez Autorkę jednym akapitem (s. 251).

Również omówiony przez L. Lewandowską na s. 245-248 konflikt, do którego doszło pomiędzy Pawłem Świetlickim a Johannem Danielem Kickebuschem, został niedawno naświetlony w biografii *Świetlicki (Swetlicki, Schwietlizki, Schwedlicki), Paweł (1699-1756)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 51, 3, z. 210, Kraków 2017, s. 370-373 (tam również wskazówki źródłowe). Tylko nadmienię, że od 15 kwietnia 1736 r. ordynki wielokrotnie powracały do tej sprawy, co znalazło potwierdzenie w recesach. Kickebusch miał poparcie Ministerium i części plebejskich centumwirów, oskarżany o pietyzm Świetlicki mógł liczyć na prezydującego burmistrza Johanna Wahla. Po konfrontacji z Kickebuschem (18 lipca 1736) i przesłuchaniu świadków w obecności przedstawicieli ordynków, uznano, że obaj duchowni osiągnęli kompromis, ogłoszono zgodę i braterskie pojednanie (13 sierpnia 1736). Interesujące, że chociaż Świetlicki był zaatakowany za tendencje pietystyczne, to konsekwencje poniósł „sygnalista” i zwolennik ortodoksji. Poza silnym umocowaniem Świetlickiego w środowiskach elit intelektualnych miasta, po części należy to przypisać zmianom – w Gdańsku lat czterdziestych XVIII w. mamy do czynienia z dość wyraźnym już wystudzeniem nastrojów społecznych. Ordynki postanowiły o zesłaniu za karę Kickebuscha do biednej parafii w Helu (zob. m.in. E. Kotarski, *Gdańska poezja okolicznościowa XVIII wieku*, Gdańsk 1997, s. 28, tamże s. 24-29 o kontroli i cenzurze. L. Lewandowska błędzi twierdząc, jakoby na wniosek nieznanego kaznodziei z Helu „Kickebuscha odesłano z Gdańska z zamiarem wygaszania w nim nazbyt gorącego zapalu”, s. 246. Notabene nie miałyby to większego sensu, albowiem kaznodzieje z Helu i kościołów wiejskich terytorium gdańskiego nie należeli do Ministerium Duchownego i nie mieli głosu w sprawach decyzyjnych.

Kickebusch nie zgodził się z decyzją władz i złożył dymisję z urzędu. Rada nie udzieliła duchownemu dymisji, lecz Kickebusch po uzyskaniu dobrego świadectwa Ministerium (członkowie podzielali stanowisko kolegi), po kryjomu wyjechał z Gdańska. Sprawie towarzyszyły druki: *Edikt des Rats von Danzig betreffend Beilegung der Streitigkeiten zwischen den Predigern Joh[ann] Dan[fiel] Kickebusch und Paul Swietlicki, den 13. Augusti Anno 1736* [Danzig 1736]. Zob. również *Schluss des Rats wegen der zwischen Paul Swietlicki und Joh[ann] Dan[fiel] Kickebusch entstandenen Streitigkeiten, den 10. Octobr[is] 1736*, [Danzig] 1736. Okoliczności omówione w źródłach, Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, 10/74. To nie koniec sprawy, albowiem ze stanowiskiem Rady polemizował Kickebusch w opublikowanym już na wygnaniu w Sztokholmie druku: *Historische und Apologetische Anmerckungen über zwo Declarations Schriften*, Stockholm 1737, w: *Unschuldige Nachrichten von*

alten und neuen theologischen Sachen, Büchern..., Leipzig 1742, s. 785-787. Do sprawy powrócono w późniejszych drukach: *Historische und Apologetische Anmerkungen über zwo von E. Hochedlen und Hochweisen Rath der Stadt Danzig, herausgegebene Declarations-Schriften, nebst einigen Erläuterungen der Swietlickischen Streitigkeiten gehörigen Beylagen*, Frankfurt und Leipzig 1760. Kwerenda archiwalna bez wątpienia pozwoliłaby na dotarcie oraz wyzyskanie nieznanych Autorce materiałów źródłowych.

Liliana Lewandowska na podstawie E. Schnaase nawiązała do ostatniego ze sporów z udziałem Świetlickiego, który organizował nowe alternatywne formy katechezy skupiając wokół siebie młodzież i zwolenników zmian (*Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 247-248). 10 maja 1748 r. zwrócono się do Świetlickiego z prośbą o ustosunkowanie się do zarzutów. W bardzo obszernej odpowiedzi doręczonej 29 maja Świetlicki odrzucił stanowisko swoich krytyków, na co duchowni zwrócili się do rady miejskiej z prośbą o zajęcie stanowiska. Rajcy nie wnikając w merytoryczny charakter samego sporu zakazali 26 lipca 1748 r. duchownym prowadzenia publicznego sporu teologicznego, a Świetlickiemu organizowania religijnych konwentykli. Ponownie: nieznanne dr Lewandowskiej źródła znajdują się w recesach ordynków w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Jak wiadomo, do Gdańska trafiali pietyści z Halle celem prowadzenia misji wśród Żydów. Raport o stanie rzeczy opublikował J. Doktor: *Raport Johanna Widmanna o gdańskich konwertytach*, w: *Poszukiwaniu żydowskich konwertytów. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczpospolitej w latach 1730-1747*, Warszawa 1999. Kolejna kwestia oraz praca nie uwzględniona w rozprawie L. Lewandowskiej. W Jej pracy pominięto wspomniane wyżej zagadnienie kontroli prawomyślności duchownych ordynowanych na urzędy kościelne w różnych gminach Prusach Królewskich przez gdańskie Ministerium Duchowne. Autorytet Gdańska oraz tamtejszego kolegium duchownych luterzańskich, pozwalał na kontrolę postaw aplikujących o posady kandydatów, co z uwagi na przewagę ortodoksyjnie nastawionych teologów, skutkowało osłabieniem pietyzmu w całej prowincji. Doszło np. do pewnych sporach o pietyzm np. w Malborku, gdzie spierano się o obsadę stanowiska po śmierci tamtejszego pastora Christiana Römera (1712). Kontrowersję wywołała kandydatura Johanna Georga Fi(e)dlera. Rzeczą opisaną w opublikowanym (powtórnie w 2006 r.) drukiem dzienniku burmistrza malborskiego Samuela Wilhelmiego *Collectanea. Marienburg in schwere Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696-1726*, hg. von R. Zacharias, Frankfurt/Main 2006, s. 171-176). Notabene sprawa była rozpatrywana przez gdański Ministerium Duchowne (E. Schnaase, s. 457 i nn). Losy różnych kaznodziejów sympatyzujących lub oskarżonych o sprzyjanie pietyzmowi wzmiankuje Abraham Hartwich w swoim klasycznym dziele, *Geographisch-Historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Pohlnischen Preussen liegenden Werdern*, Königsberg 1722, s. 266. Również pominięcie pracy Aleksandra Klempa, studium może niedoskonałego, lecz jedyne w swoim rodzaju (*Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVI do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994) pozbawiło możliwości z zapoznaniem się miejsc, w których studiowali szlachcice z Prus Królewskich. Poza Królewcem, to właśnie Uniwersytet w Halle w XVIII w. był stosunkowo częstym miejscem studium pruskiej młodzieży szlacheckiej.

Myśl pietystyczna (rozdz. III) wobec Ortodoksji luterńska (rozdz. IV).

Z całym szacunkiem i respektem dla Autorki, która postawiła przed sobą ambitny cel przeanalizowania podstawowych pism leżących u podstaw odnowy pietystycznej, to stwierdzić należy, że mamy tu do czynienia z wyważaniem otwartych od dawna już drzwi, a zagadnienie następnie doczekało się takiej liczby naukowych opracowań, że ponowne sięganie do pism teologicznych, celem syntetycznego ukazania tła ideowego dla prowadzonych sporów jest zabiegiem niedorzecznym. Stanowiska zestawione zostały przedstawione w klasycznych już pracach Carla

Hinrichsa, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*, Göttingen 1971 (szczególnie rozdz. I: Die universalen Zielsetzungen des Halleschen Pietismus, s. 1-125).

Autorka wyraźnie zatraciła się w dawnej literaturze teologicznej oraz w literaturze przedmiotu. Dlatego warto przypomnieć, że środowisko oponentów pietystycznej odnowy wyznaniowej (zarówno wewnątrz kościoła reformowanego jak i luterańskiego) tworzyło szeroki front, w którym poza Gdańskiem (Schelwig i jego akolici), uczestniczyły bardzo wpływowe środowiska profesorów Uniwersytetu w Wittenberdze oraz Johanna Benedicta Carpzoza z Uniwersytetem w Lipsku. Podobnie jak w Gdańsku również w innych republikach miejskich dochodziło do składania przez duchownych podpisów po deklaracjach antypietystycznymi (np. w Hamburgu 1690 r. - tzw. Hamburger Religions-Revers oraz rola pastora Johanna Friedricha Mayera, czynnego później na Pomorzu Szwedzkim (zob. V. Gummelt, *Johann Friedrich Mayer. Seine Auseinandersetzungen mit Philipp Jacob Spener und August Hermann Francke*, Greifswald 1996), w Lubece – za czasów pastora i profesora Augusta Pfeiffera, czy Greifswaldzie zob. H. Lothar, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Greifswald 1925). Przedstawienie sporu gdańskiego na tle innych ośrodków to kolejny postulat badawczy. Szkoda, że Autorka nie dostrzegła związków pomiędzy polityką dworską Hohenzollernów, która uczyniła z pietyzmu instrument władzy oraz znaczącą rezerwą wielu Wolnych Miast Rzeszy wobec „pruskiego” pietyzmu.

Kłopoty oraz kontrowersje, wraz z cenzurą wydawnictw (np. we Flensburgu 1717 r.) ukazuje m.in. cytowana przez dr Lewandowską, notabene bardzo przejrzysta praca doktorska Manfreda Jakubowskiego-Thiessen, *Der frühe Pietismus in Schleswig-Holstein. Entstehung, Entwicklung und Struktur*, Göttingen 1983. Również pod względem badań propozograficznych Autorka nie wychodzi poza dane znane w kompendiach biograficznych; zdarza się, że nie zna danych biograficznych wymienianych przez siebie postaci jak np. Michaela Straußa (s. 77, przyp. 114 „brak danych biograficznych”), chociaż informacje zestawia Ludwig Rhesa, *Kurzgefaßte Nachrichten*, s. 36, 44, 75. 100); praca wymieniana w bibliografii.

Sporo zastrzeżeń budzi aparat naukowy towarzyszący tekstowi głównemu pracy. Pozycje wymienione w Aneksie II zostały powtórzone w Bibliografii (materiał źródłowy); jak wspomniano wiele starodruków wprowadzono do sieci przez różne instytucje prowadzące digitalizacje swoich zbiorów. Na przykład *Itinerarium Antipietisticum* Schelwiga dostępne jest w Polsce oraz przez google books (egzemplarz ze zbiorów w Augsburgu); Autorka odwołuje się jedynie do egzemplarza z Drezna. Przegląd dostępnych online druków Schelwiga znajduje się min. w Post-Reformation Digital Library http://www.prdl.org/author_view.php?a_id=2504 (dostęp: 8. 02.2022).

Autorka bardzo osobliwie klasyfikuje poszczególne pozycje bibliograficzne. Dla przykładu podane w przeglądzie literatury naukowej jako „opracowanie bardziej szczegółowe” (s. 23) dzieło Isaaca Goetfieda Goedtkego, osiemnastowiecznego burmistrza Chojnic, nie należy z całą pewnością do literatury badawczej, jest źródłem do dziejów wyznaniowych Prus Królewskich. A opublikowana książka w 2010 r. (*Kirchengeschichte der evangelischen kleinen Städte im Polnischen Preußen*) stanowi zbiorczą reedycję prac Goedtkego drukowanych w połowie XIX w. (na łamach „Preußische Provinzial-Blätter” oraz „Archiv für vaterländische Interessen”), zob. Piotr Kitowski, *Izaak Gotfryd Goetdke (1691-1765), z badań nad studiami uniwersyteckimi i karierami prawników doby oświecenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 67, 2015, 1, s. 249–257. Również umieszczanie w „literaturze badawczej” a nie w źródłach dzieł historiografia gdańskiego Gottfrieda Lengnich (m.in. *Ius publicum civitatis gedanensis*, s. 319), obok *Malego katechizmu* i innych pism Marcina Lutera (s. 320), edycji ordynacji ewangelickich w redakcji Emila Sehlinga (s. 301), świadczy sporej niefrasobliwości warsztatowej. W poważnej pracy naukowej trudno jest akceptować takie pomieszanie materii.

Niektóre zapisy bibliograficzne druków z przełomu XVII i XVIII w. zajmują niekiedy pół strony tekstu (s. 82, 93-94, 138); z drugiej strony nie brakuje zapisów błędnych lub wprowadzanie do bibliografii prac całkiem chyba nieprzydatnych. Do takich niepoprawnych adresów należy m.in. zapis „Cieślak Edmund, *Historia Gdańska*, Gdańsk 1982-1993” (s. 317) – nie ma takiej książki; niezrozumiałe jest zapisywanie trzykrotne podawanie tej samej pracy Marii Boguckiej *Życie codzienne w Gdańsku. Wiek XVI-XVII*, Warszawa 1967, które w drugim wydaniu opublikowano jako *Życie w dawnym Gdańsku. Wiek XVI-XVII*, Warszawa 1997 a wcześniej w tłumaczeniu niemieckim *Das Alte Danzig. Alltagsleben vom 15. bis 17. Jahrhundert*, Leipzig 1980. Jaki jest sens dwukrotnego podawania artykułu Bogusława Milerskiego (*Urząd duchowny...*), który w tym samym roku został opublikowany zarówno w „Roczniku Teologicznym” jak i „Przeglądzie Teologicznym” (s. 309), czy współczesnych śpiewników kościelnych, ewangelickich i katolickich (m.in. s. 302, 303, 314)? Zapisy bibliograficzne często pomijają autorów poszczególnych pozycji. Dla przykładu biogramy w Słowniku Biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego i PSB mają swoich autorów (Zbigniew Nowak), wydanie dziełka Schelwiga (*O początkach Biblioteki Gdańskiej. List i rozprawa*), przetłumaczyła z łaciny Z. L. Pszczółkowska i wydała ze wstępem Z. Nowaka.

W bibliografii wymienia się z reguły prace przydatne merytorycznie; nie ma sensu wymieniać tytułów pozostających bez jakiegokolwiek związku z treścią niniejszej pracy jak np. tomy *Historii Pomorza*, t. 3-5, które omawiają dzieje od 1815 do 1939 r., prac popularnych jak np. Franka Fischera, *Danzig. Die zerbrochene Stadt*, Berlin 2006; zestawienia chronologicznego Hansa Geорга Sieglera, *Danzig. Chronik eines Jahrtausends*, Düsseldorf 2008, czy kolejnego powojennego wydania nacjonalistycznej ramoty Bruno Schumachera, *Geschichte Ost- und Westpreußens*, Würzburg 1977 (1 wyd. 1937). Przechodzę nad pracami popularnymi i popularnonaukowymi na temat historii kościoła, lecz nie pojmuję w jakim celu we wstępie do pracy o polemice pietystycznej w Gdańsku nawiązuje się do popularnonaukowej książki Jerzego Besali, *Alkoholowe dzieje Polski. Czasy Piastów i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015, czy redagowanego przez Andrzeja Chwalby zbioru tekstów o obyczajach w dawnej Polsce, również z 2015 r. (s. 15)? W przypadku prac przetłumaczonych na język polski i recypowanych w ten sposób w rodzimych badaniach, należy tę pozycję podać bez odwoływania się do wydania pierwotnego (np. książka Karin Friedrich, s. 318), przy pracach tłumaczonych na polski z reguły wymienia się tłumacza danej pozycji (np. książka Heinza Schillinga, zob. s. 320) itd., itd.

Z wielkim zażenowaniem zgłaszam niniejsze zastrzeżenia, jednak widzę w tym fundamentalne problemy warsztatowe, które nie powinny mieć miejsca na etapie ubiegania się o stopień samodzielnego pracownika naukowego. Nawet w *Autoreferacie* zdarzają się szkolne błędy rzeczowe, jak choćby zaliczenia Kwidzyna do miasta w Prusach Królewskich (s. 16), jakby nie było głośnego konfliktu z pobieraniem przez władze pruskie ceł na Wiśle. Nie rozumiem wynurzeń o rzekomej granicy w badaniach nad pietyzmem „na linii Odry” (s. 15), przecież badania nad pietyzmem w dawnych Prusach Książęcych, czy w Księstwie Pomorskim mają bardzo długą tradycję. A dla Rzeczypospolitej słabość zainteresowań wynika przede wszystkim z marginalnego charakteru tego ruchu na ziemiach państwa polsko-litewskiego.

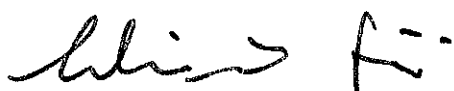
Konkluzja

Trudno jest mi ocenić w pełni aktywności organizacyjne Habilitantki, lecz nie wątpię, że Jej zaangażowanie w zakresie prac nad językoznawstwem historycznym i tworzeniem słowników zasługują na odpowiednie uznanie; nie wątpię w umiejętności językowe oraz szczere chęci. Jednak dorobek naukowy dr Liliany Lewandowskiej powstały po ostatnim awansie (doktorat w 2009 r.) i związane z tematyką badawczą oraz książką przedstawioną jako osiągnięcie badawcze **w dyscyplinie**

historia, oceniam jednoznacznie negatywnie. Dotyczy to zarówno umiejętności heurystycznych, stosowanej metodologii postępowania badawczego, również poprawnej oraz logicznej umiejętności zaprezentowanych wyników pod względem warsztatowym. Autorka nie wprowadza do obiegu naukowego żadnych wcześniej nieznanymi materiałami źródłowymi, generalnie ignoruje istnienie niedrukowanych źródeł archiwalnych (korespondencja, stanowisko władz świeckich wobec duchownych), nie porównuje polemik gdańskich z innymi tego typu dyskusjami (w pracy brakuje jakiegokolwiek tła porównawczego!), popełnia przy tym liczne błędy rzeczowe w zakresie dziejów wyznaniowych Prus Królewskich i Gdańska.

Zebranie i wymienienie tytułów druków teologicznych powstałych w okresie sporu wokół pietyzmu w Gdańsku i w Prusach Królewskich, to zaledwie etap wstępny w badaniach nad tym problemem. Równocześnie dynamiczny postęp digitalizacji druków, z którym mamy od kilku lat do czynienia, zwalania od uciążliwości samodzielnego docierania do odległych bibliotek. W dużej mierze odpada wysiłek związany z poszukiwaniem rzadkich druków, który jeszcze kilka, kilkanaście lat temu zmuszał historyków do długoletnich kosztownych kwerend. Jednak pozostaje cała masa źródeł archiwalnych, których istnienia Autorka po prostu nie ma świadomości.

W związku z powyższym z przekonaniem stwierdzam, że przedstawiony mi do oceny dorobek organizacyjny a przede wszystkim naukowy nie spełnia wymagań w art. 219 ust. 1 pkt. 2 Ustawy Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce z dnia 20 lipca 2018 r. (Dz. U. 2018, poz. 1668) i nie stanowi znacznego wkładu w rozwój dyscypliny naukowej historia i nie może być podstawą nadania stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie historia. Ocena przedstawionego osiągnięcia naukowego dr Liliany Lewandowskiej jest **negatywna**.

Edmund Kizik